

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 277

TÜRKİYE'NİN ÇAĞDAŞLAŞMA PROBLEMİ VE İSLÂM

(Sempozyum: 3-4 Mayıs 1997, İzmir)

Yayına Hazırlayan

Prof. Dr. Mehmet Demirci

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	74364
Tas. No:	297.004 TÜR.G

ANKARA
2000

MODERNLEŞME VE İLMÎ HİYERARŞİNİN BOZULMASI

"Malum ola ki Devlet-i Aliyye'de makam-ı şeyhulislâm mertebe-i vekâlet-i kübrâ yani vezaret-i uzmadan âlâ değil ise bari beraber ve bazı hususa nazar olunsa ondan bâlâterdir.(...) Padişah-ı âli-cah nazarında hallâl-i müşkilât-ı enam olan meşayih-i İslâm viizeradan mukaddem olup umûr-ı diniyede riyaset-i mutlaka sahibi olduğu cihetle vekâlet-i kübrâdan min vech a'lâ makamdadır. Zira devlet *umûr-ı din üzere bina olunur*. Din *asıl ve devlet onunfer'i gibi kurulmuştur*. Yalnız din reisi şeyhulislâm, yalnız devlet reisi vezir-i azam, ikisinin dahi reisi padişah-ı *kâmkârdır*. 01 ecilden meşayih-i İslâm bu Devlet-i Aliyye'de ciimleden muazzez ve mukerrem olup [dur] (...) Bilciimle ulernaya bu Devlet-i Aliyye'de olan *ikrâm bir devlet-i İslâmiyede olmamıştır*."

Hezarfen Hüseyin Efendi⁽¹⁾

Bir aydının, bir bilginin neye, nereye mensup olduğunu dışardan bakan bir insan nasıl, hangi vasıflara ve belirtilere dikkat ederek anlayabilir? Nufus kağıdına, konuğu dile, üzerinde yaşadığı coğrafyaya bakarak bir aydını tanımak ve anlamak ne ölçüde mümkündür?

Mensubiyetin ana bölgeleri maddeten ve manen (ruhen) *tevarüs* edilen unsurların damarlarıyla beslenir. Bu açıdan tevarus mekanizmalarının tabii ve normal şartlarda işlemesi gerekir. Fakat mensubiyeti olan bir aydının asgarî iki vasfının daha olması istenir. Bunlardan biri *taşıyıcılık/aktarıcılık* vasfidir ki devraldığı bilgi, zihniyet ve kültür onun üzerinden bir şekilde daha sonraki zamanlara ve nesillere akabilir. Belki daha da zor ve onerli olanı ikincisi yani devralınan ve aktarılan dönemin şartlarına uygun hususiyeti olan *bazı* öğeler katma, katabilme cehdidir. Bu çerçevede bilgi yeniden üretilecek ve yorumlanacak, aynı zamanda gelenegin aktuel proplemleri qozme gucu ve kabiliyeti varlık alanı bulmuş olacaktır.

Size gelenleri aynen aktarırsanız bu giderek durağanlığa ve çürümüşlüğe varacak, bünyeye uygun olmayan "yabancı" katkılarda bulunursanız bunun varacağı yer de sapma ve bozulma olacaktır (her iki mânasıyla fesat). Bilgin kişinin tenkitçi tavrı müsbet mânada buralarda devreye girecek, hususiyeti olan bir suzgeç rolünü üstlenecektir.

(1) Robert Anhegger, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet teğkilatına dair mülahazaları", *Tiirkiyat mecmuası*, X, İstanbul 1953, s. 389.

Herhangi biri dumura uğradığı zaman ortaya çıkan zaafaların ve boşlukların giderilemeyeceği dört unsurdan bahsettik: Mensubiyet, tevarüs, yeniden yorumlama-üretim-aktarma, tenkit.

İslâm dünyasında, bu arada üzerinde yaşadığımız topraklarda modernleşme teşebbüslerini yürütenler (saray, bürokrasi, ordu, ulema) tevarüs ettikleri unsurlar açısından ciddi denebilecek bir eksikliğe ve zaafa sahip değillerdi. Devraldıklarını kuşatamama, anlayamama diye bir problemleri de yoktu. Fakat zaruri görülen yeni yönelişlerin aldatici cazibesıyla devraldıklarını küçümsiyerek, yerinden ederek, zaman zaman reddederek güç ve kuvvet devşirilecek bir kaynağı yani geçmiş kültürü, bu kültürün kurum ve kişilerini, mekanizmaları zaaf noktasi haline getirdiler. Tevarüs edilenin nereye, nasıl ve hangi değerde yerleştirileceği doğru tayin edilemeyince veya bu alanda sapmalar, kırılmalar ortaya çıkınca aktarma, yorumlama ve tenkit süreçleri de baştan dumura uğramış yahut mecrasından kaymış oldu. Çünkü ana madde tahribe uğramıştı.

Buradan Akif merhumun temsil gücü yüksek bir metnine bakabiliriz:

*Medresen var mı senin? Bence o çoktan yürüdü
Hadi göster bakayım şimdi de İbnü'r-Rüşd'ü
İbn Sina neye yok? Nerde Gazali görelim?
Hani Seyyid gibi Razi gibi üç beş alim.
En büyük fâzılınız bunların âsarından
Belki on şerhe bakıp bir kuru mâna çıkaran
Yediyüz yıllık eserlerle bu dinin hâlâ
İhtiyacâtını kâbil mi telafi? Asla!
Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı
Asrın idrâkine söyletmeliyiz İslâmı
Kuru dava ile olmaz bu, fakat ilm ister
Ben o kudrette adam görmüyorum, sen göster
Koca ilmiyeyi aktar da bul üç tane fakih
Zevk-i fikhîsi bütün, fikri açık, ruhu nezih
Sayısız hadise var ortada, tatbik edecek
Hani bir tane usûl âlimi, yahu bir tek
Böyle avare düşünceyle yaşanmaz heyhat
"Mülteka" fikhünüzün namı, usûlün "Mir'at"
Yaşanır zannediyorsan Baba Cafer'liksin
Nefes ettir çabucak kendine olsun bitsin!⁽²⁾*

(2) *Safahat*, M.E. Düzdağ neşri, İstanbul İz. Yay. 1991, s. 403-404. Akif'in İslâm modernizminin neresinde olduğu konusunda bk. İsmail Kara, "İslâm modernizmi ve Akife dair birkaç not", *Dergâh*, sayı: 86, Nisan 1997.

Acaba bu tesbit ve tasvirleri doğru ve yerinde kabul ederek sahihliği ve gerçekliği olan bir yolda mesafe kat edebilir miyiz? Bir başka ifade ile buradaki tesbit ve tasvirlerin ağırlık noktası ve hedefi geçmişin "kendinden" yetersizliğine mi yoksa zaruri olarak girilen modernleşme teşebbüsleri için "uygun" bir çözüm alanı olmayışına mı vurguda bulunuyor?

Bu soruları bütünüyle cevaplamaya girişmek bu tebliğin sınırlarını aşar. Yine de ilmiye sınıfının modernleşme süreci içindeki macerasının ana noktaları üzerinde durmak bazı hususların anlaşılmasını mümkün kılabilir:

İslâm tarih tecrübesinde ilmiye sınıfının birinci dereceden birçok önemli fonksiyon üstlendiğini biliyoruz. Eğitim-öğretim faaliyeti yani bilginin sınırlarının tayini, alınması, üretilmesi, tenkidi ve akratılması tamamen denebilecek ölçüde ilmiyeye aittir. Bu yolla toplumun bilgi düzeyini ve zihniyetini tayin eder. Bugün yasama, yürütme, yargı dediğimiz alanlarda başka herhangi bir kurumla karşılaştırılamıyacak ölçüde hakları ve yetkileri var. Yargı mekanizması ilmiye mensubu kadılar eliyle yürütülmektedir. Vakıflar dolayısıyla sosyal hizmetlerin çoğu ilmiyenin alanına girmektedir. Siyaset mekanizmasının denetimi (murakabe) doğrudan veya dolaylı olarak ulemanın uhdesindedir.⁽³⁾

Modernleşme teşebbüsleri hem müessese, hem fonksiyon hem de statü ve itibar açısından ilmiye sınıfında belirsizlikler, git-geller, kırılmalar, zaafılar ortaya çıkardı. Osmanlı tecrübesini esas alarak kısaca üç aşama üzerinde durabiliriz:

1. Yeniçeriliğin ilgasına kadar Saray ilmiye sınıfı ile ittifaklar tesis etti: Yeni statüler, yeni imkânlar tanıdı, buna karşılık ıslahat teşebbüslerinin şer'-i şerife uygun olduğu ve bunları desteklemenin İslâmî bir vecibe olduğu fetvasını aldı. (Burada hatırlanması gereken şey, klasik Osmanlı yapılanmasının Saray-Yeniçeri- Ocağı-İlmiye sacayağı üye-

(3) Son devir şeyhulislâmlardan Mehmed Sahib Efendi'nin 1909 yılındaki şu ifadeleri ilmiyenin nasıl konumlandırıldığını göstermesi açısından önemlidir.

"(Halifeler) ulema-yı a'lâm marifetleriyle mesâlih-i enâmı icabât-ı asriyeye tevfiğ için tevsî'i-fetâva kaziyesini takrir ve tesis ederek kuvâ-yı selâse-i hükümeti hikmet-i şer' u akle tamamıyla mutabık olmak üzere tayin eylemişlerdi ki *hâmil-i kudret-i teşrî' olan ehl-i ilm u salah* bu teşekkül-i meşrû'un netice-i tabiiyesi olarak *emr-i murakabeyi* de haiz ve müteahhid olmuştur. Bu vechile tenfiz ve icra vüzra ve ümeraya, *hall ü fasl-ı husûm ile hükm ü kaza kudat ve nüvvâb-ı fuzalaya ve teşrî' ve murakabe ile ifta şube-i icihad ve fetvada kabiliyet-nümâ-yı istiklâl olan a'lâm-ı ulemaya ait kalmıştır.*"bk. "Makam-ı celil-i Meşihat-ı İslâmiyeden bilumum naib ve müftilerle kâffe-i bilâd-ı İslâmiye ulema ve meşayih-i kiramına hitabben tastir ve irsâl kılman beyannamedir", *Surat-ı müstakim*, II/51, s. 386, 13 Ağustos 1325.

rine oturduğu, buna bağlı olarak Saray'ın öncülüğünde yürütülen modernleşme hareketlerinin önünü kesebilecek, bir şekilde yaşımlamalarına yol açabilecek güç merkezlerinin ortadan kaldırıldığı veya zayıflatıldığıdır. Yeniçeri Ocağı'nın lağıvı, medreselerin zayıflatılması ancak bu husus hesaba katılarak doğru anlaşılabilir.) İlimiye sınıfı Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması aşamasında Saray'ın yanında yer almakla bir şekilde kendi zevalini de hazırlamış oldu, çünkü medresenin karşısında veya yanında kurulan mektepler başlangıçta askerî amaçlıydı ve Yeniçeri Ocağı'yla doğrudan alakalı idi.

2. İkinci aşamada Saray karşısında tek dengeleyici güç odağı olarak kalan medreselerin ve ilmiye sınıfının kenara doğru itilmeye ve itibarsız kılınmaya başlandığını görüyoruz. Bu hem kurumlar hem de zihniyet/toplumsal kabul düzeyinde işletilen bir zayıflatma projesi idi. Yeni mekteplerin, yeni mahkemelerin kurulması, Adliye, Maarif, Evkaf nazırlıklarının tesisi, Kanun-ı Esasi ve Meclis fikri... gibi kurumsal düzenlemeler ilmiyenin odaklandığı yer olan şeyhulislâmliğin hak ve yetkilerini elinden almakta, yeni dar sınırlar getirmekteydi. Zihniyet/toplumsal kabul düzeyinde de ilmiye mensuplarının softa, sarıklı-sakallı; medreselerin ise daru'l-irtica, atâlet ve ufûnet merkezi, terakkiden uzak, ulûm ve fûnûndan bihaber... gibi kelime ve terkiplerle aşığlandığını, sıradanlaştırıldığını görüyoruz. Yeni bilgi ve ilim anlayışının ortaya çıkması, geleneksel formların ve bakışaçılarının bidat, hurafe, batıl inanç, safsata, lüzumsuz teferruat, şerh ve haşiye edebiyatı... çerçevesinde ele alınması da bu aşamada güçlü bir söylem haline geldi.

3. Üçüncü merhalede önemli olduğu kadar yaygın geleneğı olmayan bir hadise ile karşılaşılıyor. Bu, ilmiyenin muhalefetin yanında yer alması vakıasıdır. Sultanın ıslahat teebbüsleri için yaptığı meşrulaştırıcılığı bu sefer sultana ve rejime karşı çok yönlü bir hareket yürüten muhalefet için yapıyor; hilafet ve saltanata karşı meşrutiyeti savunuyor, padişaha karşı Yeni Osmanlılar'ın, ardından jöntürkler'in ve İttihat ve Terakki'nin yanında yer alıyor.⁽⁴⁾ Şeyhulislâm Mustafa Sabri Efendi'nin şu satırlarına birlikte bakabiliriz:

(4) İslahat hareketleri-ilmiye sınıfı ilişkileri konusunda bk.

1. Uriel Heyd (Çev. Sami Erdem), "III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde batılılaşma ve Osmanlı uleması", *Dergâh*, sayı: 80-83, Ekim 1996-Ocak 1997.
2. Avidgor Levy, "Osmanlı uleması ve Sultan II. Mahmud'un askerî ıslahatı", Eubekir Bagader, *Modern Çağda Ulema* içinde, İstanbul İz. Yay. 1991, s. 29-61.
3. Butros Abu Manneh (Çev. Şaban Bıynklı), "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun İslâmî Kaynakları", *Dergâh*, sayı: 73-75, Mart-Mayıs 1996.
4. Şerif Mardin (çev. Metin Çulhaoğlu), *Bediuzzaman Said Nursi Olayı-Modern Türkiye'de din ve toplumsal değişim*, İstanbul İletişim Yay. 1992, s. 165 vd.

"İlmiyenin idbârına (...) mühim ve derin bir sebep daha vardır ki o da mesleğin bir vakitten beri siyasiyat ile ihtilâtdır. Fakat bu ihtilât sarıklılara fikr-i irtica isnat eden gec-binânın zannettikleri gibi olmayıp tamamen ma'küstür. Otuz kırk seneden beri sarıklılar hükümet nazarında Midhat Paşa peyrevleri olmak üzere tannınmıştır. Midhat Paşa'nın teşebbüsât ve mesaisinde sarıklılar bir unsur-ı müzaheret bulduğu ise erbab-ı vukûfun malumudur. İşte o zamandan beri *hükümetin mesleğinde sarıklılara karşı gizli bir husumet mevcuttur*. Devr-i sâbıkın (II. Abdülhamit dönemi) (...) o müessesata karşı tevakkî politikası ittihaz eylediği, (...) kendi kendine sönsün demek ister gibi bir vaz' aldığı ve bazan müsaadât bahş eder gibi görüldüğü ahvalde dahi mâna-yı tahribi kasd eylediği dikkat olunacak mesâildendir."⁽⁵⁾

*

İlmî hiyerarşinin bozulmaya uğraması hatta ortadan kalkması problemi modernleşme hadisesiyle çok yakından alakalıdır. Bu bozulmanın ortaya çıktığı temsil gücü yüksek alanlardan biri olarak modernleşme döneminde çok üzerinde durulan ve olumsuzlama unsuru olarak işlenen şerh ve haşiye geleneği üzerinde durulabilir. Yaygın tanımlamalara bakılırsa İslâm tarihinin belli bir döneminden sonra ilmin gerilediği, teliflerin azaldığı, şerh ve haşiyelerin büyük bir artış gösterdiği, neticede inhitat, atâlet ve tekrara düşüldüğü, bunun da İslâm dünyasının gerileme sebeplerinin başlıcalarından biri olduğu doğrultusunda yoğun ve kabul gören bir bakış açısının hakim olduğu görülecektir.

Halbuki, şerh ve haşiye geleneği başlıbaşına ve ciddi bir telif tarzıdır ve tebliğimizin başında üzerinde durduğumuz mensubiyet -tevarüs-yorum-tenkit-aktarma sürecine (ve siyasetine) tam tekabüleden üst düzeyde bir tavır alıştır.

Yakın zamanlarda gerçekleşmiş bir örnekten yola çıkarak meseleyi ele alıp tartışabiliriz: Hüseyin Vassaf'ın (Öl. 1929) muhalled eserinin adı *Sefîne-i Evliya-i Ebrar Şerh-i Esmâr-ı Esrar*'dir. Yani bir şerh. Bu devâsa eserin (şerhin) dayandığı metnin ne olduğunu tanımaya koyuluyoruz. II. Abdülhamit devrinde Divan-ı Hümayun Kalemî Mühimme Odası memurlarından Mehmed Sami es-Sünbülî'nin telifi olan Esmâr-ı Esrar 1316 (1900) yılında basılmış ve yalnızca ortaboy 54 sayfalık bir eser. 54 sayfalık metne 2.500 sayfalık şerh.

(5) İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul İz Yay. 1994, s. 46-81.

Hüseyin Vassaf Efendi eserinin mukaddimesinde şunları söylüyor:

"Birgün Sahaflar Çarşısı'ndan geçerken Esmâr-ı Estrar namında bir risâle gözüme ilişti. Aldım, mütalaa ettim; bilumum turuk-ı aliyye pîrân-ı kiramının silsile-i tarikatını gösterir bir hazine-i irfan idi. Ol dakika da kalbimde bu zümerât-ı kiramın teracim-i ahvaliyle meşgul olmak emeli husule geldi. (...) Tetkike koyuldum. Yirmi seneyi müteceviz te-ttebbuatta bulundum. Birçok, şehirler gezdim. Tahkikatta, tetkikatta nice-ler elde ettim. Bu eser vücuda geldi."⁽⁶⁾

Bu satırlardan anlıyoruz ki Sefine-i Evliya kafalarımızda yer eden bildik mânada Esmâr-ı Estrar şerhi değil. Peki niçin edebiyatta, ta-savvufta yed-i tûla sahibi muktedir bir müellif eserine "şerh" adını koy-sun? Hem de şerh ve haşiyelerin küçümsendiği bir asırda! Bu ken-disine, kitabına ve bizler gibi şerh değil de telif peşinde koşanlara bir haksızlık değil mi?

Tam bu noktada Akif merhumun tenkit ve yakınmalarını ha-tırlayabiliriz:

En büyük fâzılınız bunların âsarından

Belki on şerhe bakıp bir kuru mâna çıkarın.

Hadise elbette bu kadar sade ve basit değil. Uzun yıllardır İslâm dünyasının bütün merkezlerinde yankılanan şerh ve haşiyeye tenkitleri, düşmanlığı geleneksel kültürden ve silsile-i meratipten, hiyerarşik ya-pıdan kurtulmanın veya daha yumuşak bir tabirle onları hakim ko-numdan çıkarmanın yolunu açmak üzere (ve tabii kalkınmak, ilerlemek, kurtulmak uğruna) gündeme gelmişti. Mezhep imamlarına, ulemaya, şeyhlere, yatırlara bağlılıkla (hatta halifeye itaatla) şerhlere itibar ve bağlılık arasında bir mahiyet farkı sözkonusu değildi.

Hüseyin Vassaf örneğinde görüldüğü gibi (ki binlerce benzeri var) şerh ve haşiyeye geleneğinin ilmi yetersizlikle, şahsi zaafıyla, me-deniyetin/ilmin tıkanmasıyla alakası yoktur. Aksine bilgi, kültür, irfan ve medeniyet denilen şeylerin ancak bir miras ve zemin üzerinde inşa edilebileceğini, ancak bu yolla anlam kazanabileceğini ve nihayet ba-şarısızlıkların, sıkıntıların, tıkanmaların bu kanal işler tutularak üs-tesinden gelinebileceğini, derinden hisseden ve bunun icaplarını yerine getiren bir zihniyetin kökleriyle ilgisi vardır. Esmâr-ı Estrar Hüseyin Vas-saf'ı "bir yerlere" bağladığı gibi tarikat silsileleri, medrese icazetnameleri, ustalık varakası, hat icazeti de insanları ve eserlerini sağlam kulplarla irtibatlı hale getirmektedir.

(6) Hüseyin Vassaf (haz. M. Akkuş-A. Yılmaz), *Sefine-i Evliya*, 1. C., İstanbul Seha Neş-riyat 1990, s. 23. Bu önemli eserin diğer ciltleri ne yazık ki henüz yayınlanamamıştır.

Halkaların birbirine ulanmasıyla meydana gelen zincir (silsile, ica-zet) yani bütün, hem tek tek halkaların yani parçaların hem de di-ğerlerinin katılabileceği, yaslanabileceği bir alan, bir güvenlik sahası oluşturuyor. Halbuki modernleşme döneminde zincir (bütün) değil halka (parça) öne çıkarılmıştır. (Zinciri cemaat, halkaları fertler olarak düşünebiliriz). Şerh ve haşiye aleyhtarı edebiyatın bu kadar yay-gınlaşması ve müşteri toplaması da bu hususla doğrudan alakalıdır. Herkesin “kendi başına ve kendinden” konuşabilme yetkisi istediği bir ortamda sınırlayıcı (haddini bildirici) ve denetleyici (kıymet-i harbiyesini ortaya koyucu) kişi, kurum ve değerlerin kenara itilmesinde ve hor-lanmasında şaşırtıcı bir şey yoktur.

Zincirin esareti ve hapsi çağrıştırması da cabası.

OTURUM BAŞKANI- Teşekkür ediyorum.

Ne yazık ki, süreyi çok aştık; buna rağmen sorusu olan varsa, bir-kaç dakika buna süre ayıralım.

Soruları yazılı olarak alıyoruz biliyorsunuz.

Oturumu kapatıyorum.